

TEBRİZ
DOĞU İLE BATI ARASINDA BİR ORTAÇAĞ
KÜLTÜR MERKEZİ*

Prof. Dr. Karl JAHN

Çev. İsmail AKA

1265 yılında Mogol hükümdarı Abaka (1265-1281) çok eski bir kültür merkezi olan Tebriz'i batıda Mısır sınırlarından, doğuda Ceyhun ırmağına kadar uzanan kendi yakın-doğu imparatorluğunun başşehri ve hükümet merkezi edindi. Bunun olağanüstü anlamı vaktiyle doğru olarak takdir edilmemiş, ancak ilk defa olarak daha sonraki gelişmeler bunu bütün ayrıntıları ile bize göstermiştir.

Tebriz, uzun tarihî geçmişinde siyasî ve kültürel alanlarda sık sık kendini göstermiş ve hatta Türkmen İldenizliler'in hâkimiyeti sırasında Azerbaycan'ın başşehri olmuştu (1186-1191 yılları arasında). Şehir, Çingiz Han'ın Mogollarının eline hemen hemen savaş yapılmaksızın geçtiğinde, dikkate değer kültürel hayatı yanında, zengin bir ticaret şehri olmakla beraber, çok az bir siyasî önem taşıyordu. Abaka'nın burayı imparatorluğunun merkezi yapma kararı, bu bölgenin merkezi olan şehrin kaderi üzerinde kesin bir dönüm noktası teşkil etti. Abaka'nın hâkimiyet sahasının Mogol imparatorluğunun ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiği düşünülecek olursa, yapılan değişikliğin anlamı açık olarak ortaya çıkar. Böylece Tebriz, bu çok geniş imparatorluğun batısında, bundan birkaç yıl önce (1260) Uzak Doğu'da Büyük Han Kubilây tarafından başşehir edinilen Pekin'in oynadığı aynı rolü oynamaya başladı.

* Profesör Karl Jahn'ın bu makalesi Avusturya İlimler Akademisi Felsefe-Tarih bölümünde 5 Haziran 1968 tarihinde verdiği konferansın aynı Akademinin çıkardığı derginin-Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1968, 11-ayrı basımından dilimize çevrilmiştir. Ashında Prof. Jahn bu konferansını önce İstanbul'da vermiş ve bu İslam Tedkikleri Dergisi (1971, C. IV, Sayı 3-4, s. 29-35)'nde yayınlanmış ise de, makale sonradan notlar ve minyatürler ile birlikte basılmış bulunduğundan delayı yeniden tercümesinde bir mahzur görülmemiştir (Çeviren).

Yerleri bakımından da dikkat çekici bulunan bu iki başşehir vaktiyle Çingiz Han'ın imparatorluğunun çıktığı bölgelerin çok uzağında, Mogol imparatorluğunun en uc sınırlarında bulunuyorlardı. Her iki durumda ağırlık noktalarının göçebelikten şehir kültürü dairesine, daha doğru bir ifade ile, Mogol İmparatorluğunu çevreleyen iki yüksek kültür dairesi, yâni Çin ve İran kültür dairesine geçişin söz konusu olmasıdır. Bu ise geçmişin ağır sarsıntılarından sonra artık daha fazla bekleyemeyecek olan yeni bir çıkışın görünümü anlamına gelmektedir.

Tebriz'in başşehir ve hükümet merkezi olarak seçilmesi ile herşeyden önce -Selçuklular'ın son zamanları ve Harezmsahlar'ın kısa ömürlü hükümetleri sırasındaki kargaşalıklardan sonra- Mogol hâkimiyeti altında bütün İran politik bir merkez halini aldı¹. Buradaki politika hiç şüphesiz İran sınırlarını aşarak, kelimenin gerçek anlamı ile dünya politikası şekline dönüştü. Bu politik faaliyetler çerçevesinde Tebriz, Doğu ile Batı arasında çeşitli bakımlardan aracı rolü oynadı. Şehir, İlhan Abaka'dan Ölceytü'ye kadar gelen idare esnasında iktisadî ve kültürel bakımdan parlak bir devir yaşadığı sırada, burası bir yandan Büyük Han ve öteki Mogol mirzaları ile Hindistan ve Mısır hâkimlerinin; öte yandan Avrupa kralları, Bizans kayzeri ve son olarak aynı derecede önem taşıyan Papa'nın elçilerinin buluşma yeri olmuştu. Papalığın çok eskidenberi Mogollar ile sürdürdüğü sıkı münasebetler², muhtemelen Kayzerlik sarayı ile sıkı bağların kurulmasına engel olmuştu. Her ne olursa olsun, gerçek şu ki, Mogol mirzalarının bugüne dek gelmiş olan mektupları arasında Bizans kayzerine hitaben yazılmış bir tek belge bulunmamaktadır³. Bu zamanda Mogol imparatorluğu sınırları içinde lingua franca ve dışarıda lingua diplomatica durumuna erişmiş bulunan Farsça, bütün bu münasebetlerde anlaşma aracı olarak kayda değer önemli bir rol oynuyordu. Farsçanın dünya çapında itibar kazanması bizzat bu devirden sonra tarihlenmektedir.

Mogol hükümdarlarının dinî konularda ilgisizlik ve hoşgörülerinin ardında çoğu zaman siyasî kurnazlık gizlenmiş olup⁴, onların bu tutumu

1 Doğrudan doğruya veya dolaylı olarak Mogollar tarafından idare edilen İran hakkında bk. B. Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Berlin 1955)², s. 139 v.dv.

2 Aynı eser, s. 224 v.dv.; D. Sinor, *Introduction à l'Etude de l'Eurasie Centrale* (Wiesbaden, 1963), s. 314-316.

3 B. Spuler, aynı eser, s. 227 v. dv.; D. Sinor, aynı eser, s. 315-316.

4 B. Spuler, aynı eser, s. 229 v. dv.

çeşitli inançlara sahip milletler ile siyasi ve iktisadi münasebetlerin sıklaştırılması ve geliştirilmesini teşvik etti. Argun'un idaresi sırasında Budizm⁵ ve bizzat Gazan'dan itibaren 1295 yılında İslamiyetin devlet dini olarak ortaya çıktığı zamanlarda da⁶, İlhanlar siyasi davranışlarında bu hususu göz önünde bulunduruyorlardı.

O zamanlar bir süre Tebrizde kalan ve çoğu ruhanî sıfatlar taşıyan dünyanın dört bir tarafından gelen diplomatik temsilciler arasında, Tebriz kültür hayatı ve dolayısı ile bütün İslâm dünyasının büyük ölçüde minnettar kalacağı yüksek kültüre sahip birçok kimseler⁷ bulunuyordu. Onlar, XIV. yüzyılın başlarında eserini kaleme alan büyük vezir ve tarihçi Reşidüddin'in İlhan Gazan ve Ölceytü'nün teşviki ile ilk dünya tarihini meydana getirmeye muvaffak olmuşlar, bu arada o, bizce bilindiği kadarı ile tarih yazıcılığında ilk defa olarak zengin kültüre sahip çeşitli milletlerin ana tarihi kaynaklarından nakillerde bulunmuş, böylelikle Çinliler, Hintliler ve İranlılar ile birlikte Mogollar'a da temas edilmiştir. Mogollar'ın en eski ve çok geniş olarak tarihini nakleden bu eşsiz eser⁸, önce Farsça olarak kaleme alınmış, kısa bir süre sonra ise Arapçaya çevrilmişti. Gazan zamanında İlhanlı devletinin siyasi bağımsızlığını kazanmasından sonra da, merkez ile münasebetlerin kesilmemesinden dolayı, yine Reşidüddin'in başkanlığında Çince den Farsça ve Arapçaya çeşitli ilmî eserlerin tercüme faaliyeti sürdürülmüştü⁹.

5 B. Spuler, aynı eser, s. 183-184; Reşidüddin'in Hind Tarihi vasıtası ile öğrendiğimiz Mogollar idaresindeki İran'da yerleşmiş Budist inançlarının tasviri için bk. K. Jahn, *Rashid al-Dins History of India* (The Hague 1965), s. LXXV-VII.

6 B. Spuler, aynı eser, s. 185 v. dv.

7 Reşidüddin'in müslüman olmayan milletlerin tarihi ve dinleri hakkındaki kaynağı, sözüne inanılabilecek bu seçkin ruhaniler olup, onun "Çin Tarihi" kısmındaki bu güvenilir adamlar hakkında bk. H. Franke, *Some Sinological remarks on Rashid al-Dins History of China*, *Oriens*, 4 (1951); "Hind Tarihi" hakkında bk. Jahn, aynı eser, s. XXXI1-XXXI11; "Avrupa Milletleri Tarihi" hakkında bk. K. Jahn, *Histoire universelle de Raşid al-Din Fadl Allah Abul-Khair*, I, *Histoire des Francs* (Leiden 1951), s. 6-7.

8 W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (London 1928²), s. 44-45; B. Spuler, *Quellenkritik zur Mongolengeschichte Irans*, ZDMG, 92 (Leipzig 1938), s. 222-225; Z.V. Togan, *The composition of the history of the Mongols by Rashid al-Din*, *Central Asiatic Journal* (CAJ), VII, s. 60-72; K. Jahn, *The still missing works of Rashid al-Din*, CAJ, IX, s. 113-122.

9 K. Jahn, *The still missing works . . .*, s. 121. Reşidüddin'in tıb, Mogol tarihi ve teşkilâtı ile ilgili olarak eserlerinden dördünün Mogolca nüshalarını da kaleme aldırıldığı delilleri ile ispat edilmemiş olmakla birlikte imkân dahilindedir. Bk. Z.V. Togan, *Reşid-üd-Din Tabib madd.*, IA, 98 (İstanbul 1963), s. 708. Yukarıda sözü edilen eserlerden bilindiği üzere Çince, Arapça ve Farsça nüshaları hazırlanmıştı. Bk. E.G. Browne, *A literary history of Persia*, III (Cambridge² 1928), s. 77.

Diplomatik temsilci olarak Büyük Han'a veya öteki Mogol mirzalarına gitmek üzere, sık sık Avrupa'lı tüccarlar da görevlendiriliyorlardı. Onlar yollarını İran üzerine çeviriyorlar, bu ise onları tabii olarak önce Tebriz'e götürüyordu. Biz, bu tüccarlara sadece o zamanlar parlak bir hayat sürdüren şehrin ticarî durumu hakkında verdikleri önemli bilgilerden dolayı değil, aynı zamanda çağdaş İran kaynaklarının bilerek veya bilmeyerek bize vermedikleri, çok büyük kıymet taşıyan dinî, kültürel, içtimai ve siyasi durum hakkındaki gördüklerini aktarmış olmalarından dolayı da çok şeyler borçluyuz. Mogol devri İran'ı hakkında ilk aydınlatıcı bilgiler, Orta-Asya'ya seyahat ederek (1272), dönüşünde Tebriz'i ziyaret eden (1294-1295) Venedik'li tüccar Marco Polo'ya dek uzanır¹⁰. Bu münasebetle o az daha İlhan Geyhatu'nun İran'da tatbikine çalıştığı, fakat başarısızlıkla sona eren Çin örneğine göre kâğıt para çıkarma teşebbüsüne tanık oluyordu¹¹. Çok nâdir olarak görülen bu gibi Uzak-Doğu'ya ait olup, Yakın-Doğu'da da karşılaşılan teşebbüsler, o zamanın iki dünyasını birbirine ne kadar yaklaştırmış olduğunun başka bir delilidir.

Belli bir hükümet merkezinin seçilmiş olması bir göçebe hükümdar için şehir kültürüne geçiş bakımından çok büyük kıymeti olan bir anlam taşımaktadır. Bu bir dereceye kadar onun çok güçlü olduğunun ifadesi idi. Ancak çok kuvvetli bir lider kendi çevresinin iyice kök salmış inanç ve geleneklerini kaldırıp, yerleşik halkın geleneklerini getirebilirdi. Elbette bu adım hiçbir şekilde eski aşkınlıkların olduğu gibi atılması demek olmayıp, oturma yerini her zaman mevsimlere göre değiştiriyorlardı¹². Göçebe hükümdarlar hernekadar yerleşik halkın yaşayış tarzına geniş ölçüde uymuşlar ise de, eskiye de sıkı sıkıya bağlı kalmışlardı. Böylelikle başşehir ve hükümet merkezi hükümdardan çok devletin idarî, iktisadî ve kültürel kuruluşlarının bulunduğu bir yer haline aldı. Esasen bu durum göçebe ve yerleşik hayat tarzı ve örfler arasındaki yoğun anlaşmazlıkların ortaya çıktığı her yerde görülür.

Ön-Asya'daki Mogol imparatorluğunun esas kurucusu Hülegü (1255-1265), kendisinin devamlı yaylayıp-kışladığı yerlerdeki inşa faa-

10- D. Sinor, aynı eser, s. 229-301; B. Spuler, Iran zur Zeit Marco Polos, Zeki Velidi Togan'a Armağan (İstanbul 1950-1955), s. 278-288; A. Gabriel, Marco Polo in Persien (Wien 1963), bilhassa s. 69 v.dv.

11 K. Jahn, Das iranische Papiergeld, ArOR, X (1938), s. 308-340.

12 Bk. Spuler, Die Mongolen in Iran, s. 332-334.

liyetlerinin de gösterdiği gibi, şehir hayatına karşı düşman gözü ile bakmıyordu¹³. Böyle olmasına rağmen, o, sâbit bir başşehir seçme konusunda bir karar verememişti¹⁴. Bu adım onun oğlu Abaka (1265--1284) tarafından atılmış ve Tebriz imparatorluğun siyasi ve idari merkezi yapılmıştı¹⁵. Hiç şüphe yok ki şehir mimarî ve kültürel alanda en yüksek seviyeye Abaka'nın torunu Gazan (1295--1304) ve onun büyük veziri Reşidüddin zamanında ulaştı.

Geleceğin hükümet merkezinin temel taşı, kendi adından dolayı Arguniyye diye adlandırılan, Tebriz'in batısında, daha sonraki Şam diye meşhur olan mahalle ve bir saray yaptıran Gazan'ın babası Argun (1284--1291) atmıştı¹⁶. Bir süre sonra Gazan, Baydu'ya karşı galip gelince burada konmuş (1295) ve islâmî olmayan bütün ibadet yerlerinin tahrip edilmesi emrini burada vermişti¹⁷. Hernekadar üzerinden bir yıl geçtikten sonra o bu buyruğunu geri almış ise de¹⁸, bunlar arasında

13 D.N. Wilber, *The architecture of Islamic Iran. The Ilkhanid Period* (Princeton 1955), (190).

14 Herne kadar Hülegü esas ordugâhını Meraga'da kurmuş, aralarında büyük bilgin Nasreddin-i Tusî'nin çalışmalarını sürdürdüğü rasathane ve buna benzer önemli inşaa faaliyetleri ile şehir zenginleştirilmiş ise de, Meraga daha sonraki Tebriz ile kıyaslanacak olursa hiçbir zaman bir başşehir havasına bürünmemiştir. Bk.V. Minorsky, *Mârâgha madd.*, EI, III (1936), s. 288.

15 Abaka'nın hangi özel sebeplerden dolayı Tebriz'i imparatorluk merkezi yapmak gereğini duyduğuna dair kaynaklardan hiçbir şey çıkarmak mümkün değildir. Bayındır, ülkenin sınırlarından uzak, tanınmış bir ticaret şehri olarak Tebriz'in İlhan'ın dikkatini çekmiş olabileceği kabul edilebilir. Üstelik burası Mogol İlhanlarının Aladağ, Mugan ve Mazenderan'daki yazlık ve kışlık yurtlarına pek uzak olmaması ile de uygun bir coğrafi konuma sahipti. Abaka yazı çoğunlukla Tebriz'de, kışı ise Mazenderan'da geçirmeye özellikle ayrı bir önem veriyordu. Bk. Spuler, aynı eser, s. 332.

16 Raşid al-Din, *Tarih-i Mubarak-i Gazanî*, *Geschichte d. Ilhane Abaga bis Gaihatu* (1265--1295). Tenkidi basım. Yay. K. Jahn (Prag 1941), s. 77; Fazlullach Raşid-ad-Din, *Dzamiat-Tawarich*, C. III, yay. Abd al-Karim Ali oğlu Alizadeh (Baku 1957), s. 223; Rusça terc., A.K. Arends, s. 128, Şam yer adı eski Şenb yani "kubbe" adından çıkmış olup, önce Gazan'ın türbesi ve daha sonra bunun etrafındaki dinî vakıfları da ifade eden Şenb-Gazan veya Şenb-i Gazanî'nin kısaltılmış bir şekli olduğunda şüphe yoktur. Daha sonraları bu ad bütün şehre verilir olmuştur. Bk. V. Minorsky, *Tebriz madd.*, EI, IV (1934), s. 634; H. Nahcevanî, *Tarihçe-i Şenb-i Gazan*, *Revue de la Faculté des Lettres de Tabriz*, II, s. 2-3 (1949). Gazan'ın diğer vakıfları hakkında bk., *Geschichte Gazan Han's* / Jahn, s. 215, 217, 324-325.

17 Raşid al-Din, *Geschichte Gazan-Han's*... yay. K. Jahn, (E.J.W. Gibb Memorial Series, N.S., XIV, London 1940), s. 94; Alizadeh, aynı eser, s. 300; Arends, aynı eser, s. 168-169.

18 Spuler, aynı eser, s. 220.

özellikle Budist tapınağı¹⁹ olmak üzere, herşeyden önce Tebriz'de birçok tapınak kurban edilmiş olmalıdır. Gazan'ın çok kısa bir zaman önce islâmiyeti kabul etmesine yol açan politik mülâhazalar; herhalde onu çok göze batan bu tedbirleri almağa zorlamış olsa gerektir. Halbuki İran Mogol İlhanlarının en zekisi olan o, içinden yine de Budist inançlarına bağlı kalmıştı. Reşidüddin'in onunla yaptığı görüşme ve konuşmalarından anlaşıldığına göre, bu dinin ruhu onda hâlâ yaşıyor ve onun çok fazla zihnini meşgul eden bu ilgileri hiçbir zaman peşin dinî hükümlerden etkilenmiyordu²⁰.

Birkaç yıl geçtikten sonra Gazan, Şam'da kuruluş ve gâyeleri bakımından tamamen islâmî düşüncelere uygun bir tarzda birçok muhteşem binalar inşa ettirdi. Bu, "hayır kapıları" (el-cbyâbu'l-birr) veya Şenb-Gazan diye de adlandırılan binalar dinî, kültürel, hayır işleri ve sağlık hizmetleri gibi amaçlara yönelik bulunuyorlardı²¹. Bütün bunların hepsi, çinilerle süslü, kubbe ile örtülmüş göğe yükselen türbesi ile henüz XVII. yüzyıla dek burayı görenlerin hayranlığını uyandırmıyordu²². Kısa bir zamanda çok geniş, etrafı duvarlar ile çevrili bir şehir haline gelen bu külliyenin devamlılığını sağlamak için, -Tebriz'de Reşid mahallesinde olduğu gibi- gelir olarak birçok vakıflar tahsis edilmişti. Tür-

19 Reşidüddin'in ifadesine göre İran'ın her tarafına yayılmış bulunan ve Gazan'ın buyruğu gereğince kısmen tahrip edilip, kısmen de camie çevrilen (Bunun için bk. Spuler, aynı eser, s. 187) çok sayıdaki Budist tapınakları hakkında henüz herhangi bir araştırma yapılmamıştır. G.A. Pugaçenkova idaresindeki bir Rus arkeoloji heyeti kısa bir süre önce, Merv'de, yâni İlhanh imparatorluğunun en doğu bölgesinde Mogollar devrine ait bir tapınak bulmağa muvafak olmuştur. Bk. G.A. Pugaçenkova, Puti razvitija arhitektury juznogo Turkménistana pory rabovladienija i feodalizma, JuTAKE, VI (1958), s. 351-357.

20 Gazan ve onun kardeşi ve aynı zamanda halefi Ölceytü'nün Reşidüddin'e verdikleri tarihî görev bunun en iyi ispatıdır. Bu hususta bk. K. Jahn, Rashid al-Din as a world historian, Yadname-i Jan Rypka (Prague 1967), s. 79-88.

21 Raşid al-Din, Gazan Han / Jahn, s. 207-214; Alizadeh, s. 415-425; Arends, s. 235-241; Vassaf (Bombay 1852/53), s. 382-385; Hamd-Allah Mustawfi, Nuzhat al-Qulub, yay. ve terc., Ç. Le Strange (GMS, XXIII, Leyden-London 1915), s. 72; XXIII, 2. (1919), s. 79. Gazan tarafından 1297-1304 yılları arasında inşa edilen binalar onun türbesi dışında-bu ayrıca İlhanlar'ın gözle görülür ilk mezar türbesi idi (bk. Spuler, aynı eser, s. 176-177)- bir cami, iki medrese, bir tekke, Seyyidler için bir konak (Daru'l-Siyadât), bir idare binası, bir su deposu ve bir hamamı ihtiva ediyordu. Onun özel sarayları bu vesile ile zikredilmemiştir. Şehrin etrafının duvarla çevrilmesinden sonra Gazan, Tebriz'de olduğu gibi, her kapının bulunduğu yerde bir çarşı, bir kervansaray ve bir de hamam yaptırmıştı. Gazan'ın Rasathanesi hakkında bk. A.Sayıllı, The observatory in Islam (Ankara 1960), s. 226 v. dv.

22 V. Minorsky, Tebriz madd., s. 634.

benin, I. Şah Abbas tarafından 1611 yılında kesin olarak yıktırılmasından sonra, bir zamanların parlak hükümet merkezi olan Gazaniyye'nin gözle görülür son hâtraları da yok edilmiş olup, bugün ona ait hemen hemen bütün izler kaybolmuştur²³. Bugüne dek yapılan kazılardan görüldüğü üzere, Gazan'ın yaptırdığı önemli binaların yerini tesbit etmek bile mümkün değildir. Bu durumda bilgilerimiz yine de ancak XIV. yüzyılın kaynaklarının pek kesin olmayan ifadeleri ile sınırlı bulunmaktadır.

Aynı korkunç âkibet, Reşidüddin ve daha sonra vezirlik eden oğlu Gıyaseddin'in yaptırttığı Reb'i Reşidî veya Şehristân-ı Reşidî diye tanınan²⁴, bahçelerle süslü, muhteşem, genişletilmiş şehir duvarları içinde bulunan mahallenin²⁵ başına -vaktinden çok önce- gelmişti. Babanın (1318) ve arkasından oğulunun (1336) feci bir şekilde ölümlerinden sonra burası iki defa yağmaya uğradı. Bu yağmalar sırasında mahalle sâdece yapılar bakımından zarar görmekle kalmamış, kıymet biçilemeyecek kadar değerli kütüphane ile bu büyük bilgin ve devlet adamının çok kıymetli koleksiyonları imha edilmiş veya dört bir tarafa dağılıp gitmişti²⁶. Kısa bir süre önce bulunan, ancak henüz yayınlanmamış olan Reşidüddin'in vakfiyesine²⁷ Reşidiye mahallesinin yüksek kıymet taşıyan özelliklerini vermesinden dolayı teşekkür borçluyuz. Sözü edilen vakfiyeden anlaşıldığına göre, Reb'i Reşidî'nin idaresi, Reşidüddin'in İran ve Anadolu'da tesis etmiş bulunduğu çeşitli vakıfların gelirleri

23 Şenb-Gazan'ın daha sonraki akıbeti hakkında bk. Minorsky, aynı makale, s. 635 v. dv; Wilber, aynı eser, s. 124-126.

24 Reşidüddin, bundan önce 1306-1307 yılında Ölceytü tarafından yeni kurulan başşehir Sultanîye'de de Reşidiye adı ile anılan bir mahalle kurdurmuştu. Reb'i Reşidî'nin yapımına ise 1309'larda başlanmıştı.

25 Hamid-Allah Mustawfi, Nuzhat-al-Qulub/Le Strange, XXIII, s. 76; XXIII, 2, s. 79-80; Minorsky, s. 634.

26 W. Barthold, aynı eser, s. 47; Minorsky, aynı madde, s. 635; Wilber, aynı eser, s. 130.

27 Reşidüddin'in emlakı ve onun vakıflarının en önemli özellikleri ve gayeleri bakımından bilgileri önce onların 53 tanesinin M. Şefi tarafından 1945'de Lahor'da yayımlanan mektuplarına -(Mukatebât-ı Reşidî), bilhassa bk. 36. mektup. Ayrıca bk. E.G. Browne, aynı eser, s. 80-86. Mektupların A.I. Falina tarafından Rusçaya tercümesi yayınlanmak üzere; ikinci olarak ise iki ayrı nüshası bulunan vakfiyesine borçluyuz. Bunlardan biri Tahran Kraliyet Kütüphanesinde (nr. 1233), diğeri ise Tebriz Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bk. İntişarât-ı Danişgâh-ı Tahran, Nüshaha-yi hatti, IV (1344), s. 343. (Burada sözü edilen mektuplar "Perepiska-Perevod, v vedenici kommentarij" adı ile 1971 yılında Moskova'da yayınlanmıştır. Sözü edilen vakfiye artık yayınlanmış bulunmaktadır -Mücteba Minovî- İrec-i Afşar, Tahran, 1350 h.ş. faksimile; 2535 ş. dizgi. ç.)

sâyesinde başarılıdır²⁸. Özellikle, Reşidiyye mahallesinin kuruluş ve işleyişi hakkında söylenenler ilgi çekicidir. Burada, vakıf idaresinin denetimi altında ve ücret karşılığı olarak, çeşitli milletlere mensup, çok büyük sayıda sanatkâr ve usta yaşıyor ve çalışıyordu. Büyük bir yekün tutan Türkler'in dışında, esas kitle Rumlar, Gürcüler, Hintliler, Ruslar, Zenciler ve devletin uyuğuındaki diğer milletlerden meydana geliyordu²⁹. Bunların hepsi, bir dereceye kadar vakfın verâset yolu ile intikal eden köleleri idiler. Onlar, aileleri ile birlikte kalabildikleri evlerde oturuyorlardı. Fakat oturdukları yeri terketmeleri yasaktı. Bu ailelerde ayrıca babadan oğula geçen çeşitli san'at ve el işleri işçiliği de vardı. Reb'i Reşid'de bulunan bu köleler aynı zamanda Reşidüddin'in tarihî eserini istinsah edip, minyatürlerini çizen hattat ve ressamlar idiler. Burada böylece, bu hava içinde meşhur Tebriz resim tarzı gelişti. Bu resim tarzı hernekadar kolaylıkla anlaşılabilceği üzere çok çeşitli unsurları bünyesinde toplamış ise de, onun üzerinde herşeyden önce Uzak-Doğu ve Orta-Asya kitap ressamlığı san'atının kuvvetle tesir etmiş olduğu iddiası tamamen geçerlidir. Özel şekil verilmesi, gerçeğe uygunluk ve kendine has renkler ile üstünlük kazanan bu minyatürler Çin³⁰ ve Doğu Türk ressamlığı veya buna dayanan herhangi bir doğu örneğinin gerçek numuneleridir. Onlar san'at değerleri bir tarafa, sadece kültür tarihi bakımından ehemmiyetlerinden başka, şimdiye kadar bilinmeyen, Mogollar zamanının yaşayışını da derinlemesine ve doğru olarak anlatırlar. Bu Tebriz resim tarzı³¹ İran minyatürçülüğünü de

28 Z.V. Togan, Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadî ve medenî hayatına ait kayıtlar, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi, 15 (1954), s. 33 v. dv.; I.P. Petruşevskij, Zemledelenie i agrarnye otnoşenija v Irane XIII-XIV vekov (Moskva-Leningrad 1960).

29 Z.V. Togan, Londra ve Tahran'daki islâmî yazmalardan bazılarına dair, İslâm Tetkikleri Dergisi, III, 1-2 (İstanbul 1960), s. 158-160. Türk kölelerin (Gulamân-ı Türk) sayısı olarak 220 rakamı verilmekte olup, 20 ev işgal ediyorlardı. Bunların dışında diğer milletlere mensup (Gulamân-ı Qaravin) olanlar ise 150 ev idiler. Sözü edilmemiş olmasına bakılacak olursa, Çinlilerin sayısı az olmalıdır. Fakat Tebriz'de Çinlilerin ayrı bir mahallesi bulunuyordu.

30 Çinli ressamların çalıştığına dair kaynaklarda kesin olarak bir ifade bulunmuyor ise de (bk. not 29 ve 31) bu konuda bir şüphe vardır. Başşehirin içinde ve dışında çok sayıda Çinli uzman, hekim, tekniker, usta ve bahçıvan çalıştıran Tebriz sarayı ve veziri, muhakkak Çinli ressam kullanmışlardı. Ancak onların meydana getirdikleri asıl yazmalar dağılarak, çok azı bize kadar gelmiştir.

31 Bu tarzın tipik temsilcisi Reşidüddin'in dünya tarihinin Arapça 1307/8 tarihli Edinburg nüshası (Hs. 20) ile 1314/15 tarihli Royal Asiatic Society (A. 27) nüshasındaki minyatürlerdir. Topkapı Sarayı Yazmaları Hazine 1653 nr. da kayıtlı 1314/15 yılına ait yazmadaki minyatürlerin bir kısmı daha geç devrenin gelişme basamağını temsil ederler. Başka bir tarzı temsil

uzun zaman büyük ölçüde tesiri altında bulundurmuş ve onu verimli bir hale getirmiştir.

Reşidüddin tarafından kurulan kütüphanedeki bu kitap san'at-kârları ile müstensihlerin gayretlerinin burayı geliştirdikleri tam bir emniyetle kabul edilebilir³². Burada en büyük görev müstensihlere düşüyordu. Onlar, aralıksız olarak bu kütüphanenin okuyucularının faydalanması için sâdece Reşidüddin'in Farsça ve Arapça eserlerinin³³ suretini çıkarmak zorunda değil, ayrıca başka kütüphaneler için de birçok nüshalar yazmak mecburiyetinde idiler³⁴. Vezir'in yakınlarından olan ünlü tarihçi Vassaf'ın bildirdiğine göre, Reşidüddin'in 10 ciltlik külliyyatı toplam olarak 6 bin sahife gelmekte olup, bunun meydana getirilmesi ise yılda 60.000 Dinar'a mal oluyordu³⁵. Büyük bir yekün tutmakla birlikte, Reb'i Reşidi'nin çok büyük harcamayı gerektiren su tedariki sistemi, bahçeleri, çok sayıda büyük masraflarla meydana getirilmiş binalar -iki cami, medreseler, bir derviş tekkesi, ilmî kurumlar, iki kütüphane, hastahaneler, hamamlar, kervansaraylar, atelyeler, bunların yanında bir de sayısız olmak üzere evler³⁶- ile karşılaştırıldığında, Reşidüddin'in devamlı olarak kendisinden sâdece az bir hisse ile

eden minyatürler ise aynı yazarın 1317/18 tarihli nüshasında (Hazine, nr. 1654) bulunmaktadır. Hazine 1653 nr. da kayıtlı Topkapı Sarayı Yazmasındaki minyatürler hakkında Dr. Güner İnal (Ann Arbor)'ın mükemmelfakat maalesef şimdiye dek yayınlanmamış çalışması mevcuttur. Bildiğim kadarı ile Dr. E.J. Grube aynı konuda özet olarak bir kitap yayınlamayı düşünüyordu. Mogollar devri İran minyatürcülüğü hakkında bibliyografya için bk. E.J. Grube, *Miniature islamiche...* (Venezia 1962); M.Ş. İpşiroğlu, *Malerei der Mongolen* (München 1965); B.W. Robinson, *Persian miniature painting...* (London 1967).

32 Bk. Togan, *Reşid-üd-Din Tabib madd.*, İA, 98 (1963), s. 708. Bu kütüphaneden başka bir ikincisinin de var olduğu daha önce söylenmişti. Müstensihler caminin çevresinde yerleştirilmişlerdi. Bk. Browne, aynı eser, s. 78.

33 Reşidüddin, kendisinin Farsça yazılmış bütün eserlerini -bu arada Çince, Hintçe, Latince, Mogolca ve Türkçe gibi dillerden kısmen yapılan tercümeleri- Arapçaya çevirtmişti. Onun, aslında Arapça yazılmış olan çok sayıdaki dinî yazıları da buna karşılık Farsçaya çevirmişti. Bk. Browne, aynı eser, s. 77 v. dv.; K. Jahn, *Study on supplementary Persian sources for the Mongol history of Iran, Uralic and Altaic series*, 23 (Bloomington-The Hague 1963), s. 197-199 ve 8 nr. h' notta gösterilen bibliyografya.

34-Browne, aynı eser, s. 77-78.

35 Vassaf, s. 539; Browne'a göre (aynı eser, s. 70) bu yekün 36.000 Sterlin tutuyordu.

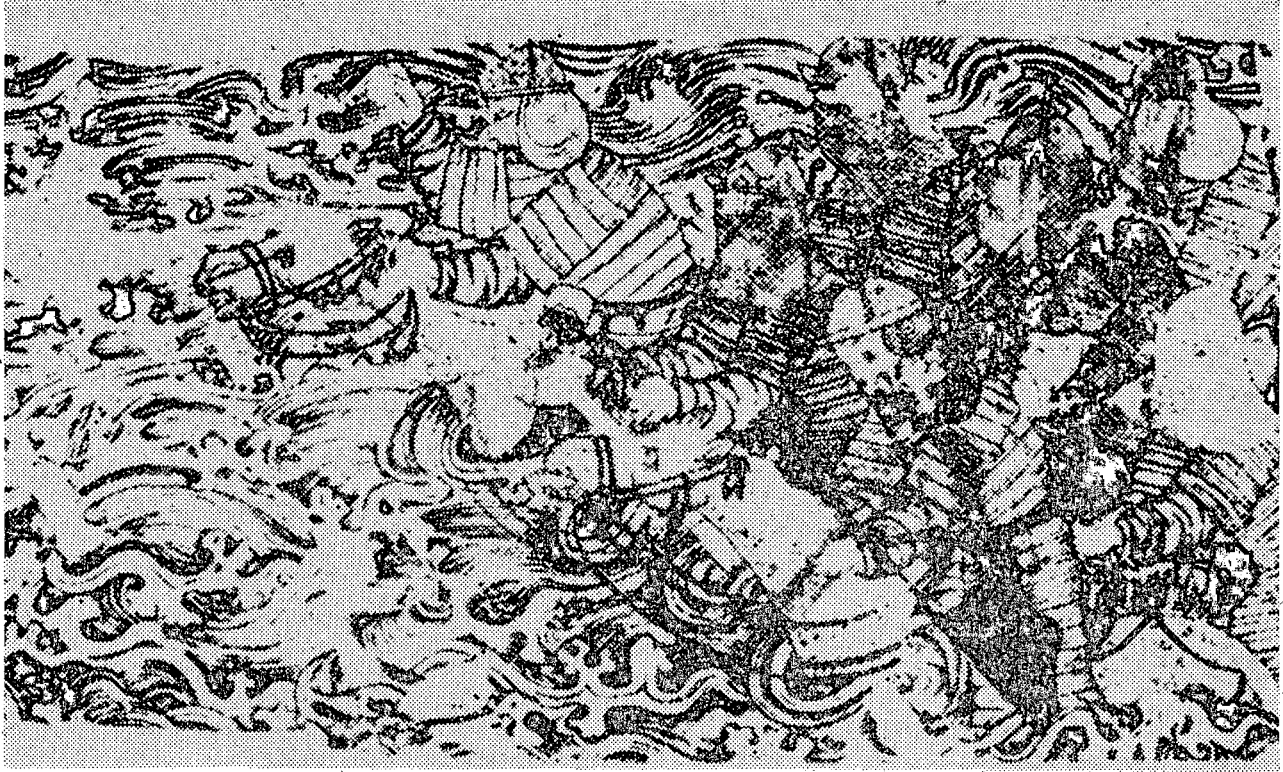
36 Bu evlerde oturanların sayısı 30.000 kişi olarak gösterilmektedir. Atelye olarak ise, iplik bükme, kâğıt imalâtı, kumaş boyama atelyeleri ile bir darphânedен söz edilmektedir. Bk. *Mukatebât-ı Reşidi* / M. Şefi, 15. mektup (metin, s. 318). Reşidüddin'in türbesine gelince, kesin ve güvenilir hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bk. aynı eser, s. 389.

katıldığı, fakat aslında bunu devlet hazinesinden alınan sermayenin mümkün kıldığı anlaşılır.

Reb'i Reşidî'nin yağmalanması, öğretim ve araştırma kurumları ile bu kültür merkezi için gerçekten ağır bir darbe oldu. Halbuki Reşidüddin'in kendi ifadesine göre, burada, İlhanlı imparatorluğunun her tarafından gelen, masrafları devlet tarafından karşılanan 6-7.000 öğrenci ve yine aynı mahallede oturan, günlük geçim sıkıntılarından tamamen uzak, kendini araştırma ve derse adanmış³⁷, aşağı yukarı 400 bilim adamı bulunuyordu. Onun çöküşüne de işte bu yağmalar sebep olmuştu. Bunun gerçek sebebi olarak herşeyden önce vakfı kurânın gelir kaynaklarının kesilmesinde aramalıdır. Reb'i Reşidî'nin devamlılığını sağlayarak, bir dereceye kadar onun varlığını sürdürecektir olan gelirler, her iki vezirin bütün servetlerinin müsadere edilmesinden sonra kesilmiş ve buna bir de devlet yardımının kesilmesi eklenmişti. Bununla artık Reb'i Reşidî'nin kaderi belli olmuştu³⁸. Bir zamanlar burada birlikte dokunan ve milletleri bağdaştıran sonuçlar doğuran kültür iplikleri koptular. Reb'i Reşidî'nin çöküşü, sâdece birkaç yıl sonra meydana gelen İlhanlı imparatorluğunun yıkılmasının (1357) gelecek olayları önceden bildiren bir işareti olarak kabul edilebilir. Bununla ayrıca yüz yıla yakın bir süre Tebriz'in merkezliğini yapmış bulunduğu Doğu ile Batı arasındaki dünya çapındaki münasebetler de sona ermişti.

37 400 Teolog, hukukçu ve muhaddis "Bilginler caddesinde" (Kuçe-yi ulema) kahyorlardı. Aralarında Çinli ve Hintliler'in de bulunduğu 50 hekim "Hekimler caddesinde" (Kuçe-yi mualicân) oturuyorlardı. San'atkarlar ve öğrenciler de bunun gibi kendilerine mahsus mahallelerde yaşıyorlardı. Bk. aynı eser, s. 318-321.

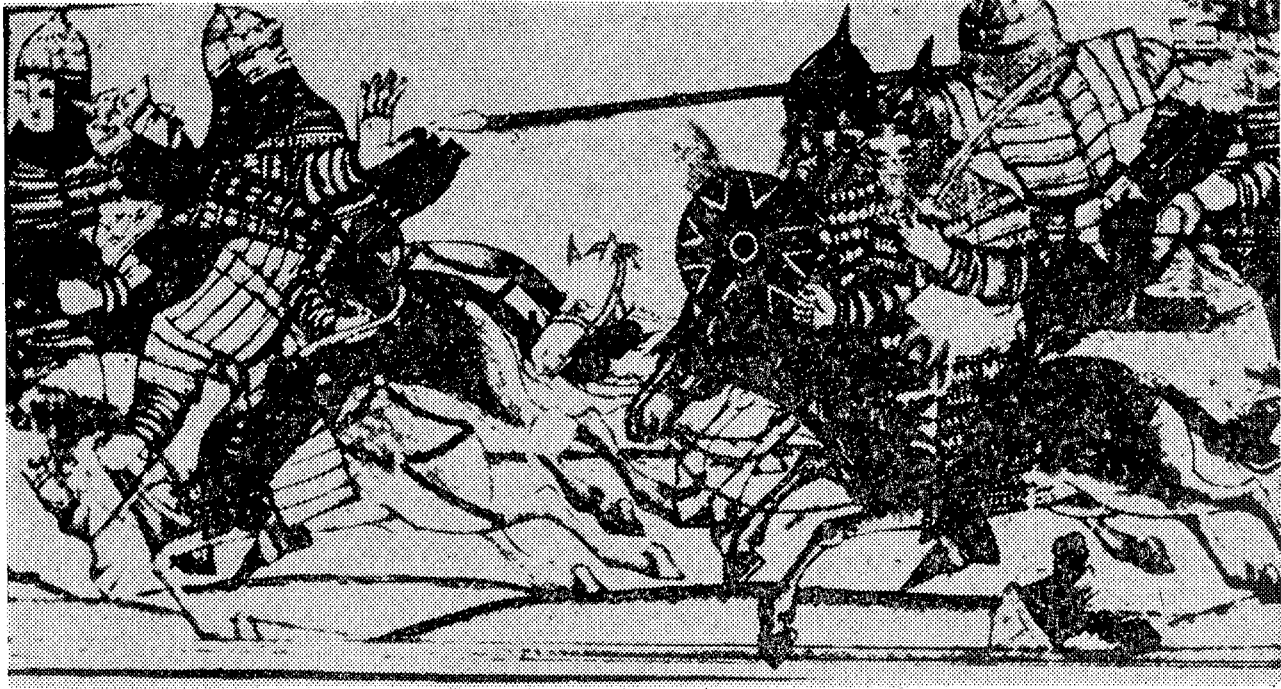
38 Browne, aynı eser, s. 71; Wilber, aynı eser, s. 130; Wilber-M. Minovi, Notes on the Rab'i-Rashidi, Bull. Am. Inst. Iranian Art and Archaeology, V,3 (New York 1938). Reb'i Reşidî ve aynı şekilde Gazaniyye'deki (bugünkü Kara-Melik mahallesinin olduğu yerde) binaların yıkılma ve ortadan kalkmaları, kısmen savaş, kısmen de sarsıntı, yıkılma ve sonu gelmez din anlaşmazlıklara kadar geriye uzanır. Bk. Minorsky, aynı madd., s. 641.

1 Reşidüddin'in "Halifeler Tarihi"nden, Halife el-Muktedir (908-932)'in saltanatı zamanı.
Kaçan ordunun ırmağı geçişi (Topkapı Sarayı, Hazine 1653, 1314/15 yılına ait nüsha).

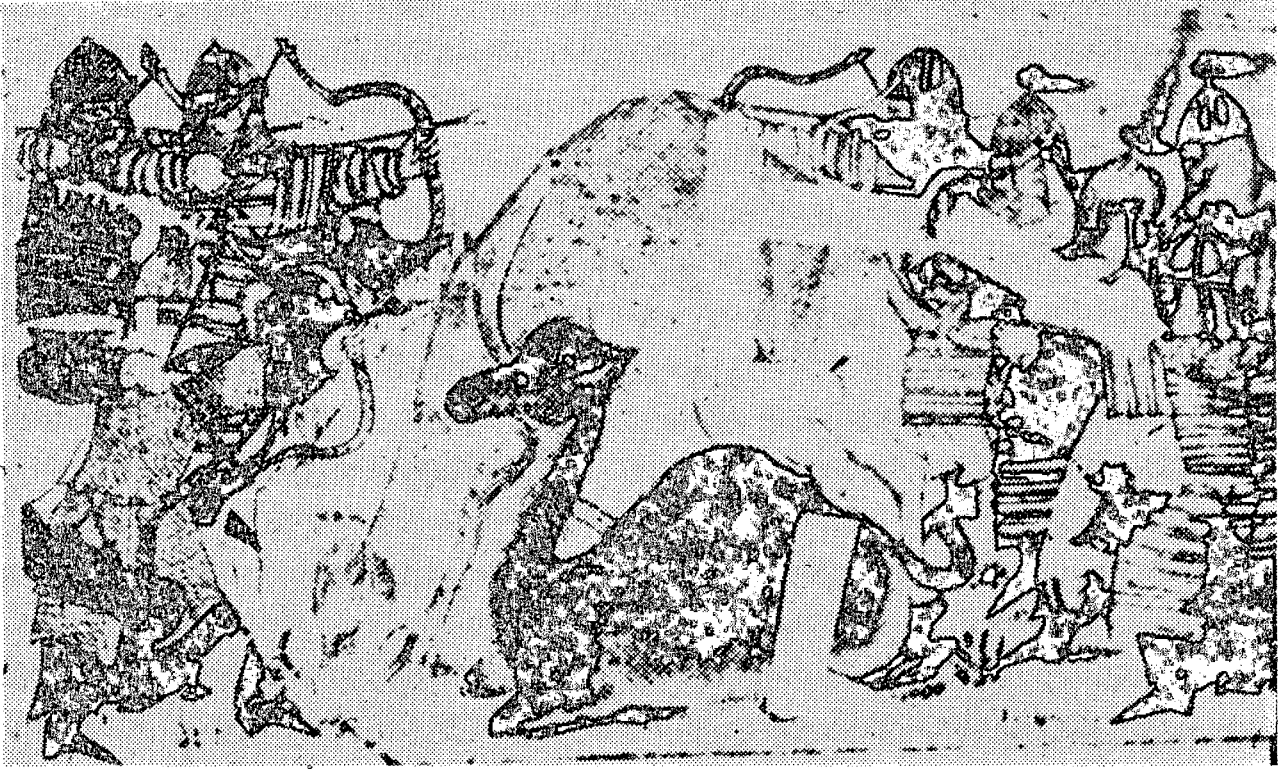
2 Reşidüddin'in "Selçuklular Tarihi"nden. Şehzadeler ve saray mensupları ile birlikte Sultan Alp Arslan (1063-1073). (Topkapı Sarayı, Hazine 1653, 1314/15 yılına ait nüsha).

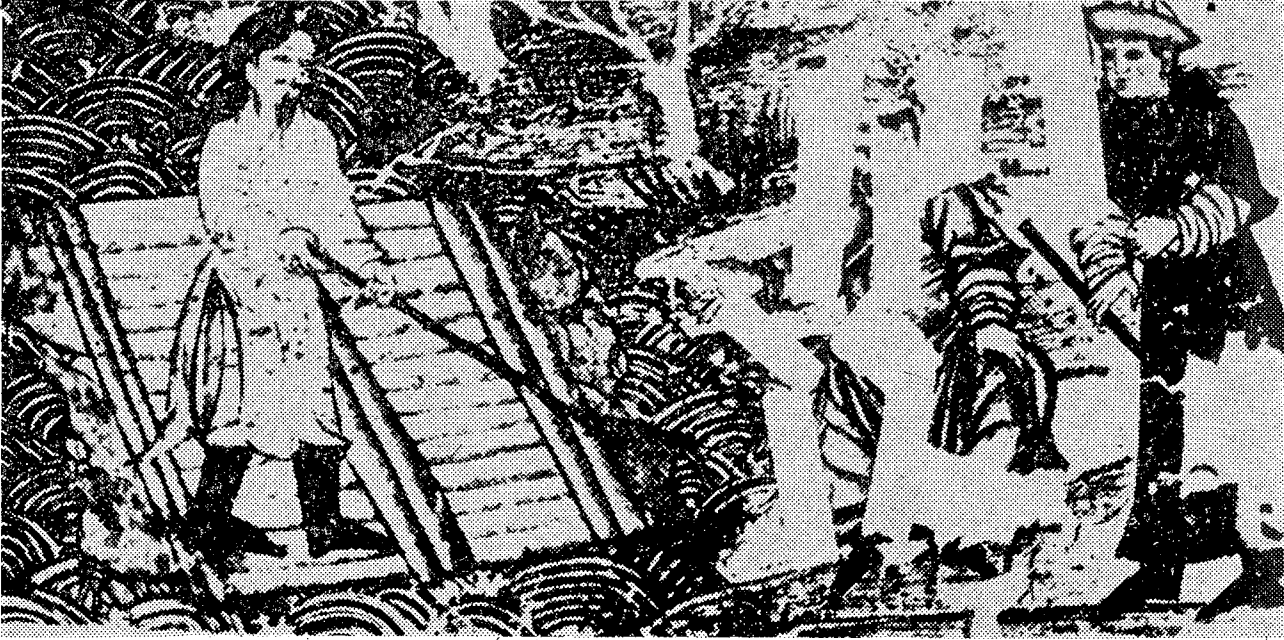
3 Reşidüddin'in "Selçuklular Tarihi"nden. Savaş sahnesi (Topkapı Sarayı, Hazine 1653, 1314/15 yılına ait nüsha).

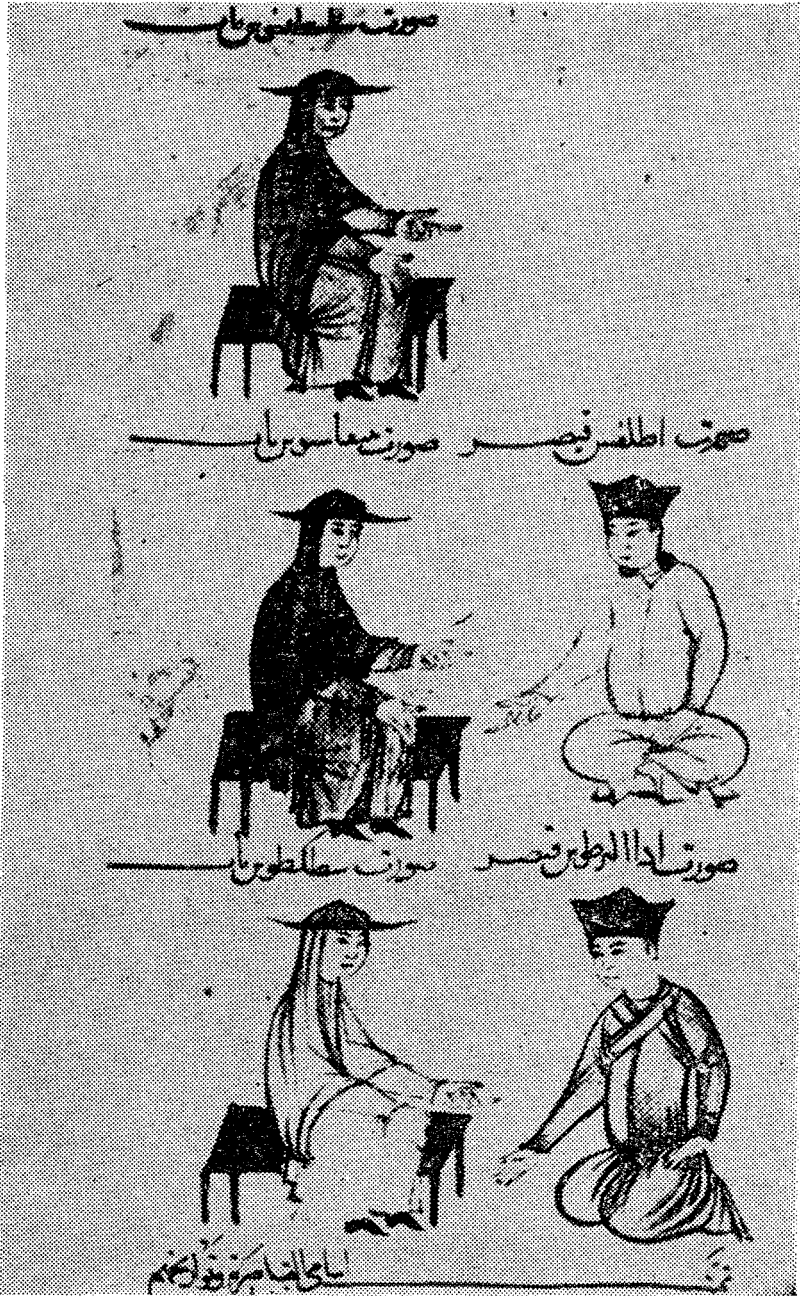
4 Reşidüddin'in "Selçuklular Tarihi"nden. Saray sahnesi (Topkapı Sarayı, Hazine 1653, 1314/15 yılına ait nüsha).

5 Reşidüddin'in "Oğuzlar ve Türkler'in Tarihi"nden. Bir ordugâhın savunması (Topkapı Sarayı, Hazine 1653, 1314/15 yılına ait nüsha).

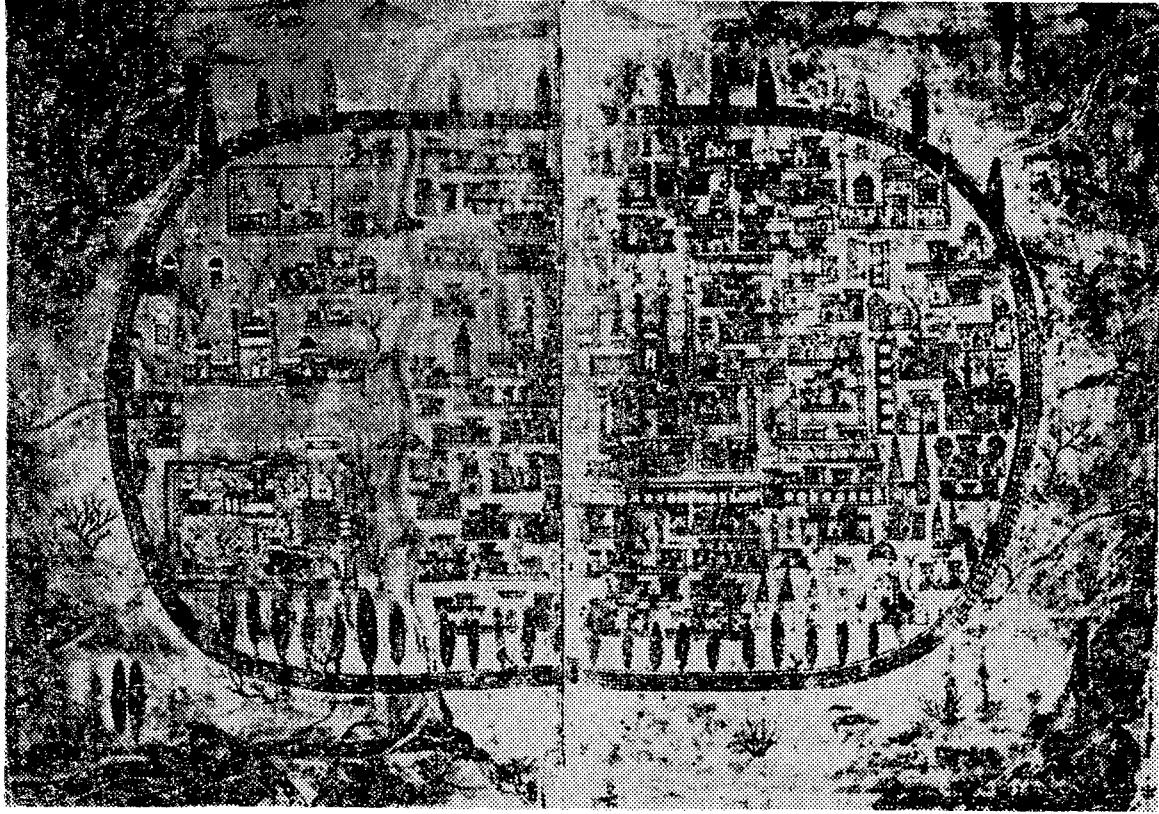
6 Reşidüddin'in "Oğuzlar ve Türkler'in Tarihi"nden. Sallarla İdil suyunu geçiş (Topkapı Sarayı, Hazine 1653, 1314/15 yılına ait nüsha).

7 Residüddin'in "Frank Tarihi"nden. Solda Papa V. Cölestin (1294), VIII. Bonifaz (1294-1303) ve XI. Benedikt (1303/04). Sağda Alman kralı Adolph von Nassau (1292-1298) ve Albrecht von Österreich (1298-1308) (Topkapı Sarayı, Hazine 1654, 1317/18 yılına ait nüsha).

8 Reşidüddin'in "Hind Tarihi"nden. Vasista ve mucize gösteren inek Hamadenu (Topkapı Sarayı, Hazine 1654, 1317/18 yılına ait nüsha).

9 Gazan'ın türbesi (solda) ile Tebriz'e toplu bakış. Nasuhu's-Silâhî el-Matrakî'nin "Be-yân-Menâzil-i Irakeyn"inin 1537 (h. 944) yılına ait İstanbul Üniversitesi Kütüphanesine ait nüshasından.